

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVI СТОЛІТТЯ

О.Б.Дьомін

(доктор історичних наук, професор,
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)

В статье рассматривается вхождение причерноморского региона в европейскую политику, включение его в структуры европейской системы государств. Определены три периода развития международных отношений в регионе.

In the article entering of the North Black Sea region to the European politics as well as its joining to the structure of the European states system are analyzed. Three periods of development of the international relations in the region are defined.

Остання третина XVI ст. відіграла значну роль у європейській історії. Про бурхливий перебіг подій цієї доби свідчили повалення влади іспанського короля над Нідерландами і поява Республіки Сполучених Провінцій, припинення правління династій у Франції, Речі Посполитій, Московському царстві, довготривалі війни в усіх частинах Європи тощо. Не було виключенням із загальноєвропейського контексту і Північне Причорномор'я.

Степовий регіон північночорноморського узбережжя здавна приваблював кочові азійські народи. Їх просування цим шляхом до глибинної Європи на довгі століття змінювало етнічну картину краю. Та на середину XVI ст. політична ситуація довкола Чорного моря стабілізувалася. Море фактично перетворилося на внутрішнє озеро турецького світу. Водночас існувала певна невизначеність кордонів Османської імперії і Кримського ханства із сусідніми країнами. Переговори, що велися з 40-х рр. століття між Великим князівством Литовським, Османською імперією і Польським королівством, не привели до чіткого прикордонного розмежування. Це створювало атмосферу напруги і разом із безперервними набігами кримських татар сприяло зміцненню запорозького козацтва.

Саме поява українського козацтва стала чинником не тільки української історії, а й європейської історії, бо, починаючи з останньої третини XVI ст., козацтво впродовж більш ніж 150 років перманентно визначало характер відносин між регіональними державами Східної Європи та неодноразово впливало на перебіг європейської політики. Воно відіграло вирішальну роль у включенні українських земель до європейської системи держав, що відбулось у кінці 80-х рр. XVI ст.

Ознаки чергового підйому боротьби за гегемонію у чорноморському просторі проявились уже в кінці 60-х рр. Після захоплення Московським царством Астраханського ханства турецький султан упродовж десяти років декілька разів наказував кримському хану відібрати Астрахань. Та в силу різних причин хан не спромігся цього зробити. Тоді після підписання Османською імперією у 1568 р. мирної угоди з Габсбургами, яка зупинила війну у Південній Європі, султан спрямував свою увагу на приазовські степи. У 1569 р. з Азова розпочався спільний турецько-татарський військовий похід на Астрахань. Однак він закінчився невдало для нападників, а поява українських козаків у землях Молдови означала зміщення військово-політичної напруги в наступні роки в Північно-Західне Причорномор'я.

70-і рр. позначилися значною активізацією військових операцій козацтва. Спільні дії козаків і молдаван під час виступу Іоанна-Води Лютого та Івана Підкови спрямовувалися

не тільки проти турецьких ставлеників у Молдові, але й проти турецьких форпостів у Прутсько-Дністровському межиріччі. У 1570-і рр. від запорожців неодноразово відчутно страждали Акерман, Очаків і татарські улуси між Бугом і Дністром (1, 26 – 38; 2; 3, 215 – 217). У ці роки розіграти козацьку карту у Причорномор'ї намагалась і Москва, яка вела в той час виснажливу Лівонську війну. Участь козацьких загонів у боях проти російського війська розглядалась у Москві як акція вкрай небезпечна. Одним із засобів протидії польській політиці залучення козаків до театру Лівонської війни стало підштовхування татар до набігів на українські землі Речі Посполитої. З цією метою цар неодноразово надсилав до Криму подарунки (4, 467). Одночасно росіяни допомагали козакам у здійсненні походів у Молдову та Крим. Для Москви таким чином вирішувалась подвійна мета: козаки відволікалися від Лівонії, а татари від Москви. Наскільки останнє було небезпечним для Росії, засвідчив татарський похід 1571 р., коли постраждала царська столиця. Така роль не влаштувала саме козацтво.

Прагнучи “великої війни” з турками, козацтво розраховувало знайти спільника серед європейських держав, аби вони були ворогами Османської імперії. В 1580 р. козацька старшина передала до Риму через папського нунція у Польщі проект військової операції проти Порту. Та у Ватикані на нього не звернули уваги. Про те, що це був не просто епізод з пошуком союзників, а спроба вийти за рамки регіональної політики, свідчать переговори у Польщі в середині 80-х рр. козацького гетьмана (ім'я невідоме) з венеціанським агентом Гамберині, секретарем папського нунція кардинала Болоньєтті. Від імені козаків гетьман заявив про готовність вторгнутись у володіння султана і, скориставшись війною Туреччини з Персією, легко дістатись Константинополя. Гамберині навіть отримав від козаків письмовий документ із підтвердженням наміру козаків вступити у союз з Венецією і розпочати війну з Туреччиною. Передана дожу Венеції пропозиція козаків зацікавила венеціанську раду і підштовхнула її до пошуків можливих варіантів установаження зв'язку з козаками (5, 7 – 11; 6, 255). У другій половині 80-х рр. зміни в політичному курсі Венеціанської республіки та його спрямування на зближення з Портою призвели до відмови від антитурецьких планів (7, 193 – 194) і, зрештою, до забуття проекту союзу з козаками.

Та це не зменшило активності козацтва в чорноморському регіоні, тим більше, що закінчення Лівонської війни сприяло поверненню до Наддніпрянщини значної кількості озброєних людей. Їх поява підштовхнула ескалацію “перманентної війни” в Причорномор'ї (8, 36 – 39).

Розгортанню сутичок сприяло і безкоролів'я 1587 р. (9, 252 – 257). Цього року татари вдерлись у польсько-литовські прикордонні землі. У відповідь козаки здійснили напади на Тягин (сучасні Бендери), зруйнували Акерман і Очаків. Козацькі акції, поряд із загрозою переходу польської корони до представника Габсбургів, спонукали Стамбул прийняти рішення про відправку турецьких сил до польських кордонів, що повинно було стати демонстрацією сили під час польських виборів. Зібрані війська знадобилися вже наприкінці 1587 – на початку 1588 рр., коли козаки здійснили похід у Молдову з черговим претендентом на місце володаря країни, яке тоді посідав Петро Кульгавий. Запорозькі козаки зіткнулися з чисельним військом і, зазнавши великих утрат, відступили на Україну. Весною 1588 р. під час рейду по українських землях помер кримський хан Іслам Гірей і його наступник Кази Гірей пообіцяв Стамбулу замирити козаків (10, 100; 11, 160 – 162). На той час припало рішення султана відмовитися від ідеї розпочати нову війну у Середземномор'ї та зосередитися на війні з Персією. Пізньої весни чутки про те, що “військо турське велике пішло воювати кизилбазькі землі”, досягло Валахії (12, 23), ймовірно, дійшли до Подніпрянщини.

Але влітку 1588 р. для підтвердження “вічного миру” між Портою і Річчю Посполитою до Кракова прибули турецькі дипломати (13, 276 – 277). Султан наказав

своєму послу нагадати новообраному королю, щоб Польща продовжувала вчасно сплачувати татарському хану встановлену данину та дієво тримати козаків у шорах. Але “перше король не схильний був виконувати, а друге виконати був не в силах” (14, 65). Це і підтвердили події літа – осені 1588 р. У відповідь на весняний рейд Іслам Гірея козаки влітку 1588 р., незважаючи на те, що після розгрому і спалення ними в попередньому році Тягина, фортеця була відбудована й охоронялася посиленням гарнізоном, спустошили в її околицях тринадцять сіл. У свою чергу в серпні татари вдерлися в українські землі. Обопільні напади продовжились восени: козацькі загони чисельністю до чотирьох тисяч чоловік розорили чотири турецькі села поблизу Тягина. Відходячи зі здобиччю, козаки затрималися біля Дністра. Там їх наздогнали турки: частину козаків перебили, а інші, рятуючись, потонули у воді. Тієї ж осені татари ще встигли пограбувати чотири польські села. Козаки того року більше не з’являлись у Подністров’ї, але, побоюючись нападу козаків, татари, починаючи із жовтня, готувалися до відсічі (15, 102; 14, 143; 16, 168; 17, 67 – 68).

Перші місяці 1589 р. у Північному Причорномор’ї були відносно спокійними. Певний ефект мало те, що в березні султан заборонив татарам чинити утиски на кордонах нового польського короля (18, 165). Подібне рішення могло бути пов’язане як з очікуванням посла з Речі Посполитої, так і з небажанням посилювати позиції суперника польського короля ерцгерцога Максиміліана Габсбурга, який усе ще перебував у Польщі.

У квітні, як сповіщав у Лондон англійський резидент у Стамбулі Едвард Бартон, в османській столиці поширилися відомості про скарги татар на дії козаків і про невдоволення султана ситуацією в Причорномор’ї (18, 346). У травні – червні до Стамбула стали надходити чутки про широкомасштабні акції козацтва. У листах від 12 і 27 червня 1589 р. Е. Бартон писав, що турки говорять про нові атаки козаків на татар і про спустошення ними головного татарського міста Кастені (швидше за все це Гезлев – О.Д.) та інших татарських міст (18, 346). Загальна картина козацьких виступів вимальовується із листів султана Мюрада III і короля Зигмунта III, виступу підканцлера Речі Посполитої на сеймі 9 вересня 1589 р., королівської інструкції для сеймиків, московських документів (19, 130). Спочатку загін козаків полонив у морі торговельний корабель, потім вони захопили Гезлев, коли там проходив ярмарок, і звільнили багато полонених. Невдовзі після цього були розгромлені гарнізони міст Акермана, Тягина, Очакова і спалені навколишні села. З укріплень козаки вивезли гармати, зброю і вивели худобу, яка призначалася для відправки до Стамбула. Згодом разом із донськими козаками українські козаки напали на Азов, розбили гарнізон, пограбували купців і захопили полонених.

Походи на турецькі й татарські володіння справили приголомшливе враження на Стамбул. Одразу після отримання повідомлень з півночі султан Мюрад III наказав беглербею Румелії готуватися до вторгнення у Польщу. На збори війська відводилося двадцять діб. Уже 3 липня турецькі війська під проводом беглербея Хазир-паші вирушили по Дунаю у напрямку Молдови, до Бендер, де мали об’єднатися з татарами (18, 346–348; 20, 25; 10, 105).

Після довгих років турецько-польського порозуміння султан спрямував війська до кордонів. Перехід до нової політики був спричинений не тільки діями козаків, а базувався на цілому комплексі внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку Османської імперії. Один із вагомих факторів пов’язувався зі змінами у східній політиці Туреччини: затягнена перська війна, яка розпочалася ще в 1578 р., наближалася до кінця. Рішення про укладення миру монархи обох країн уже прийняли. Але мир не влаштував армію. Війська вимагали платні та вчиняли заколоти від перського кордону до Угорщини. В самому Стамбулі з’явилися противники миру, які вимагали продовження війни. Та державна скарбниця просто не мала грошей.

Певним виходом із фінансової кризи могла стати нова війна. Перспективним виглядав наступ на іспанські володіння у Середземномор'ї. За таку війну виступали представники військово-морського відомства країни, силами якого вона б переважно велась. Але проти іспанського походу були командувачі сухопутними військами. Альтернативою іспанській війні могла стати війна у Східній Європі. І такі настрої відчувались у Стамбулі вже наприкінці 1588 – на початку 1589 рр. Великий візир Порти зміг призупинити лаштування турецького флоту, мотивуючи це небезпечним для Туреччини об'єднанням сил московського володаря з ерцгерцогом Максиміліаном. Можливим варіантом виглядала і війна з австрійськими Габсбургами. Влітку 1589 р. султан надіслав імператору листа з погрозою розпочати війну, якщо той не звільнить полонених турків і не сплатить данину (18, 12, 374, 401). Проте, крім загальних звинувачень імперії у порушенні попередніх домовленостей щодо Угорщини, султан нічого конкретного поставити у вину імператору не міг.

Тобто перспектива закінчення турецько-перської війни, фінансова скрута і пов'язані з нею заворушення в турецькій армії, опозиція турецьких військових іспанській війні та розгортання наступальних дій українського козацтва проти татар і турок стали передумовою турецько-польського конфлікту. Активна його фаза розпочалась у липні 1589 р., і закінчився конфлікт у червні 1590 р., пройшовши у своєму розвитку два етапи.

Ініціатором силового вирішення проблеми виступила Порта. Першими удар по українських землях у липні 1589 р., не чекаючи підходу турецьких сил, нанесли татари. Проте вони відразу отримали відсіч. Серпень – жовтень пройшли у безперервних нападах татар і окремих загонів турок, табір яких розміщувався поблизу Дунаю. Чутки про події на польсько-турецькому кордоні поширилися Європою. Восени до Лондона надійшло повідомлення з Антверпена про вторгнення 130-тисячної турецької армії до Польщі, а в жовтні з Емдена – про значну поразку турків на польських землях (21, № 792). У дійсності, незважаючи на значну чисельну перевагу на користь турецько-татарських військ, бої йшли зі змінним успіхом.

Непевність у перемозі та продовження війни на східних кордонах зупинили ескалацію конфлікту, й у середині жовтня татари повернулись у Крим, а беглербей відійшов до Сілістрії за Дунай. У стислому викладі подальші події конфлікту постають наступним чином (9, 265–273). Грудень 1589 – січень 1590 рр. характеризувалися відсутністю бойових дій на кордоні та інтенсивною політичною боротьбою у Стамбулі щодо подальшої долі польської політики. Так, представники кримського хана наполягали на включенні до умов майбутнього миру з Річчю Посполитою вимоги про сплату семи- або навіть восьмирічної данини, заборгованої поляками. В цілому в Стамбулі зростало невдоволення позицією Польщі і тому там з нетерпінням чекали польського посла. Але польський дипломат Павло Уханський, не пробувши і десяти днів у Стамбулі, помер 26 січня 1590 р.

З лютого розпочався другий етап конфлікту, коли турецька сторона віддавала більше переваг дипломатичним засобам досягнення перемоги. Погрожуючи війною, султан вимагав від поляків відбудувати зруйновані міста, повернути полонених, артилерію, товари, худобу або ж відшкодувати їх вартість, покарати “розбійників”, тобто козаків і сплатити данину. Наслідком такої тактики Стамбула стало втягування у регіональний конфлікт зовнішніх по відношенню до нього сил, вплив різних міжнародних чинників, свого роду інтернаціоналізація конфлікту. Обидві сторони вдалися до пошуків союзників. Для Порти можливості такого вибору обмежились практично однією Росією. Зате поляки спромоглися здобути, незважаючи на конфесійні розбіжності, підтримку більшості країн Європи, починаючи від Папи Римського і закінчуючи протестантською Німеччиною. Більше того, поляки організували звернення до королеви Англії щодо дипломатичного демаршу в Стамбулі на користь Польщі. Після зволікань наприкінці серпня 1590 р. королева Єлизавета підписала розпорядження для Е. Бартона діяти спільно з польським послом. Однак на той

час у Стамбулі за певного посередництва англійського представника сторони вже уклали 12 червня угоду. Польський уряд брав на себе зобов'язання ввести суворі санкції проти українських козаків і сплатити чималу контрибуцію.

Західноєвропейські джерела свідчать, що турецько-польський конфлікт, приводом до якого стали походи українських козаків, порівняно швидко переріс локальні рамки регіону і виявився пов'язаним із зовнішньою політикою більшості європейських країн. Військово-політичні акції козаків на периферії європейського міжнародного життя запустили політичну ланцюгову реакцію і ввели Північне Причорномор'я й українські землі в європейську політику. Тогочасна міжнародна ситуація склалася таким чином, що для католицької Іспанії та Священної Римської імперії германської нації – військово-політичного центру сили європейської системи держав, яка формувалась уже впродовж майже століття, вигідним виявлялося продовження і розгортання конфлікту. Для периферійних держав, таких як Англія, Швеція, Сполучені Провінції, Польща, більш сприятливим варіантом виглядало мирне врегулювання кризи.

Від вибору тієї чи іншої альтернативи залежав розподіл балансу сил у Європі. Якраз цим системним фактором і зумовлювалося втручання Англії в міжнародні колізії на українських землях. За своє посередництво Англія не отримала прямої користі ні від Туреччини, ні від Польщі. Зате опосередкований українськими подіями зиск у рамках європейського балансу сил невдовзі став реальністю. По-перше, Туреччина, позбувшись небезпеки втягування в затяжну війну з Річчю Посполитою, скоро вступила у війну в Центральній Європі з імперією Габсбургів. Це призвело до того, що імператор так і не зміг надати дієвої допомоги Іспанії в боротьбі проти англо-франко-нідерландського блоку. По-друге, виступи козаків розгорнулись тоді, коли новому королю конче потрібно було встановити спокій на кордонах і дістати підтримку Порту в умовах підготовки до московської кампанії, яку збирався розпочинати польський король спільно зі шведським монархом. Турецько-польський конфлікт фактично зірвав широкомасштабне втручання Речі Посполитої в шведсько-російські відносини і дозволив Росії з мінімальними втратами владнати конфлікт зі Швецією.

По-третє, дії дипломата королеви Єлизавети на користь Речі Посполитої призвели до не передбачуваних Е. Бартоном наслідків. Турецький уряд, який у 1590-і рр. прагнув зберегти на польському кордоні спокій, намагався представити Англію відповідальною за проведення Польщею і насамперед козаками політики, спрямованої на зрив миру. В 1592 р. після чергового нападу козаків великий візир у листі до королеви Англії нагадував про необхідність дотримання миру між Стамбулом і Варшавою. В 1595 р. нові походи козаків на прибережні міста Чорного моря викликали докори турецької сторони у нехтуванні протезе королеви Єлизавети умов договору. Відповідно до заяв офіційних турецьких осіб, у разі незастосування Англією як гаранту миру необхідних заходів для приборкання козаків, Порта буде змушена силою забезпечувати свої кордони (22, 23).

Тобто події 1589 – 1590 рр. у Північному Причорномор'ї зробили південноукраїнські землі, які до того не мали виходу за межі регіональної політики, складовою частиною європейської системи держав. Це відбулося тому, що включення периферійних країн і земель у трансконтинентальні структурні взаємовідносини перетворило їх на елементи політичної системи держав. У Європі головні актори дипломатичної сцени мали давні та різноманітні структурні зв'язки, чого не можна сказати про європейську периферію. Відсутність міжпериферійних зв'язків гальмувала завершення формування усієї системи. Саме широкомасштабні виступи козаків і надали поштовху механізму дії європейської системи.

Введення Північного Причорномор'я у європейську політику підтвердило останнє десятиліття XVI ст. У часи П'ятнадцятирічної війни Туреччини зі Священною лігою (Габсбурги та Папська ліга), що розгорнулася у 1593 – 1608 рр. головним чином на

теренах Центральної Європи, південноукраїнські степи стали об'єктом уваги європейських країн. З Криму за наказами турецького султана татари неодноразово здійснювали походи в Угорщину на допомогу головним силам Туреччини. Впродовж майже усієї війни регіон залишався для Стамбула стабільним осередком резервних військових сил. Позбавити султана цього джерела кінноти було одним із завдань папської та імперської дипломатії. Однак справа ускладнювалася небажанням Речі Посполитої приєднатися до ліги, враховуючи, наскільки важким і витратним виявилось укладення мирної угоди 1590 р. з Османською імперією.

Особливе розуміння ситуації в Причорномор'ї виявляв папа Климент VIII, який, ще будучи кардиналом, відвідував Польщу. За його дорученням переговори з козаками вів патер Олександр Комулович. А від імені імператора Рудольфа II переговори на Січі проводив Еріх Ляссота. Влітку 1594 р. розпочалися козацькі походи на Дністер, а восени і на Крим (1, 66 – 80; 23, 206 – 270; 24). Дещо по-іншому тлумачили політику папства в “козацькому питанні” у Польщі. В кінці 1594 р. сенатори звинувачували Рудольфа II і Климента VIII у навмисному спрямуванні козаків на Молдову і Волощину з метою примусити поляків зрвати союз із Туреччиною (23, 269 – 270). Проте не виключено, що таким чином польські урядовці намагалися виправдатись перед Стамбулом.

Отже, Північне Причорномор'я в європейській політиці останньої третини XVI ст. пройшло через три періоди. Перший – з 1569 р., коли причорноморські землі увійшли у сферу безпосередніх інтересів Речі Посполитої і до середини 80-х рр. У цей час значний вплив мали Лівонська війна, козацько-татарське протистояння і втручання козаків у молдавські справи. Важливість регіону визнавали й у Москві, намагаючись розпалити татарсько-польські протиріччя, фактично створити “другий фронт” у польському тилу за допомогою кримських татар для послаблення польського натиску в Прибалтиці. Гострота татарсько-українського протистояння знімалася частково тим, що сили козаків спрямовувалися на Лівонську війну, а татарські – на перську.

Другий етап – середина 1580-х рр. і до початку 1590-х рр. – період між Лівонською і П'ятнадцятирічною війнами, коли кримські татари і українські козаки залишилися сам на сам. Це призвело до переростання регіонального конфлікту спочатку в міждержавне турецько-польське зіткнення, а потім – до включення в конфлікт європейських держав. Наслідком цього було входження Північного Причорномор'я в систему європейських держав. Третій період припав на роки війни між Туреччиною та Священною лігою. Він виявився певним чином віддзеркаленням першого. Тільки тепер татарські загони спрямовувались у Центральну Європу, а імперія Габсбургів, як раніше Москва, намагалася тепер уже силами козаків відволікти увагу татар від походів до Угорщини. Але характерно, що на цей раз Росія не виявляла особливої активності в причорноморському регіоні.

1. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – Львів, 1992.
2. Мохов Н. А. Боевое содружество украинских казаков и молдаван в 70 – 80-х гг. XVI в. и деятельность И. Подковы // Ученые записки Молдавского филиала АН СССР. – Т. IV. – Кишинев, 1957.
3. Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975.
4. Послание султана Амурата III польскому королю 1578 г. // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Т. 11. – Одесса, 1879.
5. Макушев В.В. Восточный вопрос в XVI – XVII веках (по неизданным итальянским документам) // Славянский сборник. – № 3. – СПб., 1877.
6. Грушевский М. История украинского казачества. – Т. 1. – К., 1913.

7. Фрейденберг М. М. Венеция, Дубровник и Сплит в адриатической торговле // Вопросы истории. – М., 1972. – № 4.
8. Дьомін О.Б. Південна Україна в міжнародних відносинах другої половини XVI століття (до питання про генезу чорноморської проблеми) // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. – Одеса, 1994.
9. Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-х років XVI ст. – Одеса, 2001.
10. Kortepeter S.M. Ottoman imperialism during the Reformation: Europe and Caucasus. – N. Y.-L., 1972.
11. Леп'явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561 – 1591). – Чернігів, 1999.
12. Посольская книга по связям России с Грецией (православными иерархами и монастырями), 1588 – 1594 гг. – М., 1988.
13. Флоря Б.Н. Антитурецкая коалиция и “бескорольеве” 1587 года в Речи Посполитой // Юго-Восточная Европа в средние века. – Вып. 1. – Кишинев, 1972.
14. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII века. – Саратов, 1961.
15. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1971.
16. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.). – Кишинев, 1987.
17. Аствацуров Г. Бендерская крепость. – Бендеры, 1997.
18. Calendar of State Papers. Foreign series of the reign of Elizabeth. – In 23 v. – L., 1863-1950. – V. XXIII.
19. Демин О. Б. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589 – 1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII – XVI веках. – Ростов н/Д., 1990.
20. Demeny L., Cernovodeany P. Relatiile politice ale Anglici cu Moldova, Tara Romaneasca si Transilvania in secolele XVI – XVIII. – Bucuresti, 1974.
21. List and Analysis of State Papers, Foreign series. – V.I / Ed. by R.B.Wernham. – L., 1964.
22. Jasnowski J. England and Poland in the XVI and XVII Centuries. – L., 1948.
23. Винар Л. Р. Козацька Україна. – К., 2003.
24. Леп'явко А. С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.